

Γεώργιος Π. Νικολόπουλος*

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ
ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΠΡΩΩΝ ΚΑΤΑΔΙΚΩΝ:
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ
ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

«Στην προπόνηση, καμιά φορά, δεν καταφέρνεις το πήδημα θανάτου. Μη διστάζεις ν' αντιμετωπίσεις τα σάλτα σου σαν άγρια θηρία που πρέπει οπωσδήποτε να τα εξημερώσεις. Αυτό το σάλτο υπάρχει εντός σου ανήμερο, χαμένο – άρα δυστυχισμένο. Κάνε ό,τι μπορείς για να του δώσεις ανθρώπινη μορφή. <...> Και πού ξέρεις; Αν πέσεις απ' το σκοινί; Θα σε μαζέψουν οι τραυματιοφορείς. Θ' αρχίσει να παίζει η ορχήστρα, και στην πίστα θα φέρουν τις τίγρεις ή την αμαζόνα.»

Ζαν Ζενέ, Ο σχολνοβάτης, 1996, μετ. Χρ. Λιοντάκης, Αθήνα, Καστανιώτης, σσ. 49, 50.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η επαγγελματική επανένταξη των πρώων καταδίκων συναρτάται με την κατάσταση στην αγορά εργασίας και τις κατευθύνσεις που ακολουθούν οι πολιτικές κοινωνικού ελέγχου. Στη σημερινή συγκυρία, που χαρακτηρίζεται από την αποδυνάμωση του προνοιακού βραχίονα της αντεγκληματικής πολιτικής, η μεταχείριση των παραβατών προσανατολίζεται κυρίως στη διαχείριση της επικινδυνότητάς τους. Εντούτοις, η εμπειρική έρευνα δείχνει ότι, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να καλυφθεί το διαχειριστικό κενό που δημιούργησε η κρίση του ευρωπαϊκού προνοιακού μοντέλου.

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Τομέα Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ: ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΩΣ ΚΑΤΑΛΗΞΗ ΚΑΙ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η κοινωνική κατάσταση στην οποία περιέχονται οι παραβάτες μετά την έκτιση της ποινής ή του μέτρου που τους επιβλήθηκε συνιστά σημαντικό κριτήριο για την αξιολόγηση της ποινικής τους μεταχείρισης¹ και συναρτάται άμεσα με το γενικότερο σχεδιασμό και τους όρους υλοποίησης της αντεγκληματικής πολιτικής,² ιδιαίτερα στον τομέα της σωφρονιστικής και της μετασφρονιστικής μέριμνας. Ειδικότερα, η είσοδος των πρώην παραβατών στην αγορά εργασίας θεωρείται –μαζί με την αποφυγή της υποτροπής– ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια επιτυχίας των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης που αναπτύσσονται στο πεδίο της μεταχείρισης της πελατείας του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης (στο εξής: ΣΑΠΔ).

Η ανάπτυξη τέτοιων προγραμμάτων θεμελιώνεται θεωρητικά στη γενική υπόθεση ότι η ανεργία συνιστά σημαντικό συντελεστή στην ανάπτυξη

1. Στην έννοια «μεταχείριση του εγκληματία» αποδίδουμε ένα ευρύ νοηματικό περιεχόμενο, περιλαμβάνοντας, γενικά, το σύνολο των πρακτικών (ποινικών ή κοινωνικών, σε συνθήκες εγκλεισμού ή στην κοινότητα) που αφορούν στην οργάνωση του τρόπου έκτισης των ποινών, των μέτρων ασφαλείας καθώς και των αναμορφωτικών και θεραπευτικών μέτρων που επιβάλλονται στους ανήλικους ανάλογα με τις εκάστοτε κατευθύνσεις της αντεγκληματικής πολιτικής: βλ., ενδεικτικά, Ηλ. Δασκαλάκης (1981, σ. 1-35).

2. Στον όρο «αντεγκληματική πολιτική» περιλαμβάνουμε, γενικά, κάθε μέτρο του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, που θεσπίζεται με στόχο είτε την πρόληψη είτε την καταστολή ποινικά κολάσιμων συμπεριφορών. Απ' αυτή την άποψη, η έννοια της «αντεγκληματικής πολιτικής» καλύπτει τα επίπεδα της πρωτογενούς και της δευτερογενούς (απτεγκληματοποίησης, δηλ. τόσο τις κοινωνικές διαδικασίες παραγωγής (ή κατάργησης) ποινικών κανόνων όσο και την ενεργοποίηση του ΣΑΠΔ (ή άλλων, εξωποινικών φορέων) μετά την παραπομπή μιας υπόθεσης. Η αντεγκληματική πολιτική δεν ασκείται, βέβαια, μόνο από το υπό στενή έννοια ΣΑΠΔ αλλά ενεργοποιεί σε μεγάλο βαθμό φορείς του περιποινικού και του παραποινικού τομέα καθώς και της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίοι δεν εντάσσονται πάντα στο πλαίσιο δράσης του ΣΑΠΔ, ούτε εξυπηρετούν πρωτίστως τους σκοπούς του, αλλά συνεργάζονται μαζί του κατά την άσκηση του κοινωνικού ελέγχου, όπως, π.χ., οι θεραπευτικές μονάδες για πνευματικές νόσους και τοξικοεξαρτήσεις. Από κοινωνιολογική άποψη, οι εφαρμογές της αντεγκληματικής πολιτικής συγκροτούν ένα κοινωνικό πεδίο, που οι D. Garland και P. Young (1983, σ. 14) αποκαλούν «πεδίο των ποινικών πρακτικών» («*field of penal practices*»), το οποίο περιλαμβάνει το σύνολο των «κοινωνικών δράσεων» («*social actions*») που αναπτύσσονται γύρω από την οργάνωση της τιμωρητικής εξουσίας του κράτους, και καλύπτει ένα μεγάλο αριθμό φορέων, θεσμών και υπηρεσιών. Για μια ταξινόμηση των ιδεολογικών κατευθύνσεων, των προτύπων και των τάσεων της αντεγκληματικής πολιτικής βλ., Μ. Delmas-Marty (χ.χ).

της διαδικασίας εγκληματογένεσης και, συνεπώς, η καταπολέμησή της μπορεί να οδηγήσει στη μείωση των τιμών εγκληματικότητας. Πρόκειται για μια αντίληψη που ανατρέχει στην καθιέρωση της φυλάκισης ως κυρίαρχου τρόπου έκτισης των ποινών στο τέλος του 18ου αιώνα και στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες προσομοίωσης του ποινικού εγκλεισμού με τον κόσμο της εργασίας.³ Σ' αυτή την προοπτική, το ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των πρώην καταδίκων συνδέθηκε με την προσπάθεια εμπέδωσης ενός εργασιακού ήθους στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, που αποτελούν, άλλωστε, τη συντριπτική πλειονότητα της πελατείας του ΣΑΠΔ. Παράλληλα, η διάδοση της ιδεολογίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου πρόσφερε διεθνή νομική θεμελίωση στη σχετική προβληματική, θεωρώντας ότι ο εγκλεισμός δεν πρέπει να αναστέλλει την άσκηση του δικαιώματος κάθε πολίτη στην εκπαίδευση, στην επαγγελματική κατάρτιση, στην εργασία και, γενικότερα, στην προσωπική του ανάπτυξη.⁴

3. Βλ. B. Hudson (1987, σ. 3-36), D. Melossi, M. Pavarini (1977). Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης δεν θα αναφερθούμε γενικά στο ζήτημα της εργασίας των καταδίκων (είτε μέσα στη φυλακή είτε στην κοινότητα), αλλά, ειδικότερα, στο ζήτημα της συμβολής των προγραμματισμένων επαγγελματικής κατάρτισης στην επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Εντούτοις, για τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας των καταδίκων, βλ. γενικά F. Dünkel, D. van Zyl Smit (2001, σ. 831-834) και ειδικά: α. για καθεστώς εγκλεισμού: Y. Panoussis et. al. (1984), Σ. Αλεξιάδη (1995, σ. 152 επ.), Μ. Αρχιμανδρίτου (2000, σ. 62-72), Α. Χάιδου (2002, σ. 44 επ.), και β. για καθεστώς μεταχείρισης στην κοινότητα: Μ. Αρχιμανδρίτου (2000, σ. 491 επ.).

4. Βλ. αντί άλλων: Διεθνής Εταιρεία Εγκληματολογίας –Ελληνική Εταιρεία Εγκληματολογίας– Ίδρυμα Μαργαροπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (1991). Από πλευράς διεθνών κειμένων σφραγιστικής πολιτικής, βλ. ενδεικτικά: α. σε επίπεδο ΟΗΕ: το άρ. 71 των Στοιχειωδών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων (1955) του ΟΗΕ καθώς και την §VIβ' των Συστάσεων για τα Ανοικτά Σωφρονιστικά και Αναμορφωτικά Καταστήματα (1955) του 1ου Συνεδρίου του ΟΗΕ για την Πρόληψη του Εγκλήματος και τη Μεταχείριση των Εγκληματιών, τα άρ. 24.1 και 26 των Στοιχειωδών Κανόνων για την Απονομή Δικαιοσύνης σε Αηλίκους («Κανόνες του Περίου», 1985) του ΟΗΕ, το άρ. 9.2.β' των Στοιχειωδών Κανόνων για τα μη Στερητικά της Ελευθερίας Μέτρα («Κανόνες του Τόκιο», 1990) του ΟΗΕ, το άρ. 8 των Βασικών Αρχών για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων (1990) του ΟΗΕ, τα άρ. 42-46 των Κανόνων για την Προστασία Αηλίκων Στερημένων της Ελευθερίας τους (1990) του ΟΗΕ το «Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα» και την Απόφαση 1990/20 του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου για την εκπαίδευση στη φυλακή, β. σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης: το άρ. 4 §3α' της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (1950), τα άρ. 72-77 της Απόφασης (73)5: Στοιχειώδεις Κανόνες για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων (1973), τα άρ. 71-76 της Σύστασης R(87)3: Ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες (1987) τη Σύσταση της Επιτροπής Υπουργών R(89)12 σχετικά με την εκπαίδευση στη φυλακή. Πρβλ. και την Απόφαση (75)25 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της

Εντούτοις, ο ερευνητικός έλεγχος της παραπάνω υπόθεσης έδειξε ότι οι τιμές ανεργίας επιδρούν κυρίως έμμεσα και πολύπλοκα στις τιμές εγκληματικότητας (D. Downes, 1988, σ. 6), ενώ επηρεάζουν περισσότερο τη λειτουργία και τους στόχους του ΣΑΠΔ, σε σχέση ιδίως με την ένταση της ποινικής καταστολής (κυρίως τη χρήση της φυλακής) και, μάλιστα, ανεξάρτητα από τις τιμές της καταγραμμένης εγκληματικότητας (Th. Chiricos, M. Delone, 1992, σ. 429). Κατ' αυτόν τον τρόπο φάνηκε να επιβεβαιώνεται η θεωρητική κατεύθυνση που εγκαινιάστηκε στη δεκαετία του '30 με το έργο των G. Rusche και O. Kirchheimer (1939/2003) «*Punishment and Social Structure*» σχετικά με την καθοριστική σημασία της κατάστασης της αγοράς εργασίας στην αυξομείωση των τιμών εγκλεισμού, καθώς και την αυτονομία των τελευταίων από τις διακυμάνσεις της καταγραμμένης εγκληματικότητας.⁵

Ο D. Melossi (1985, σ. 169-197· 1989, σ. 311· 2000, σ. 21-59), προσπαθώντας να επεκτείνει την ευρετική αξία αυτής της κατ' αρχήν οικονομικής προσέγγισης, στράφηκε στο πεδίο της ιδεολογίας και, ειδικότερα, στη ρητορική διαχείριση των καταστάσεων που θεωρούνται απειλητικές για την ηγεμονία των κυρίαρχων ελίτ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιχείρησε να συνδέσει τα μακροκοινωνικά φαινόμενα με τους μηχανισμούς που διέπουν τη λειτουργία της ποινικής διαδικασίας από το στάδιο της παραπομπής μέχρι την καταδίκη: θεώρησε ότι σε περιόδους αναδιάρθρωσης της αγοράς εργασίας και μαζικής εξόδου εργατικού δυναμικού εγκαθίσταται στο γενικό πληθυσμό ένα κλίμα «ηθικού πανικού», που αντιμετωπίζεται από τις κυρίαρχες ελίτ με διαδικασίες στιγματισμού των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων μέσα από λόγους που υποκινούνται από «τιμωρητικά κίνητρα» («vocabularies of punitive motives») και αύξηση των μέτρων κοινωνικής πειθαρχίας. Νεότερες έρευνες (Ch. Vanneste, 2001), οι οποίες κινούνται στην ίδια θεωρητική κατεύθυνση, αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση στην αδυναμία των ηγεμονικών ελίτ να αντιμετωπίσουν τις μεταβολές

Ευρώπης για τη «σωφρονιστική εργασία», η οποία «συνιστά» την προσαρμογή των συνθηκών, των στόχων και της ανταμοιβής της εργασίας των κρατουμένων «λαμβάνοντας υπόψη την ιδιόμορφη φύση της εργασίας στο σωφρονιστικό κατάστημα, με όρους της ελεύθερης αγοράς».

5. Εντούτοις, η κατεύθυνση αυτή γνώρισε μια μακρά περίοδο ύφεσης –εξαιτίας της κυριαρχίας των «μέσης εμβέλειας» θεωριών στην εγκληματολογία («middle range theories»)– και επανεμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του '70, με την επανέκδοση του έργου των G. Rusche και O. Kirchheimer το 1968 (Russell and Russell, Νέα Υόρκη) και τις μελέτες των D. Rothman (1971), M. Foucault (1975), D. Melossi και M. Pavarini (1977), D. Garland (1985) κ.ά.

στην αγορά εργασίας με τα παραδοσιακά εργαλεία των προνοιακών πολιτικών, γεγονός που τα αναγκάζει να καταφεύγουν στην ενδυνάμωση των μέσων ποινικής καταστολής. Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η γενική αύξηση των τιμών καταστολής στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, χωρίς να συναρτάται άμεσα με κάποια πραγματική απειλή της ηγεμονίας των κυρίαρχων ελίτ, εγγράφεται, ωστόσο, σε μια γενικότερη πολιτική διαχειριστικής αντιμετώπισης των κοινωνικών καταστάσεων και διαδικασιών, που κατηγοριοποιούνται αδιάκριτα ως φαινόμενα «κοινωνικού αποκλεισμού».⁶ Μάλιστα, ενώ ανάμεσα στην προσφορά εργασίας και την ένταση της ποινικής καταστολής παρατηρείται, γενικά, μια ευθέως ανάλογη σχέση, αντίθετα, η ενεργοποίηση της κοινωνικής πολιτικής εμφανίζεται περισσότερο αυξημένη σε περιόδους χαμηλών τιμών ανεργίας, οπότε η απειλή του εγκλεισμού χρησιμοποιείται ως μέσο πειθάρχησης του εργατικού δυναμικού από τη διεύθυνση των διεκδικήσεών του. Χαρακτηριστική εκδήλωση αυτών των τάσεων αποτελεί η κατασταλτική τροπή που ακολουθούν τα τελευταία χρόνια οι κατευθύνσεις της αμερικανικής πολιτικής κοινωνικού ελέγχου καθώς και ο ευρωπαϊκός τους αντίκτυπος (L. Wacquant, 2001, 2004).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται ο ρυθμιστικός ρόλος της αγοράς εργασίας στις κατευθύνσεις του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, σε σχέση δηλ. με το αν θα προκριθεί η τακτική της ένταξης μέσω της ανάπτυξης θεσμών και μέτρων κοινωνικής πολιτικής ή η τακτική της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού μέσω της εντατικοποίησης της ποινικής καταστολής (Θ. Αλεξίου, 1998, σ. 194 επ.). Απ' αυτή την άποψη, οι διακυμάνσεις των πολιτικών του επίσημου κοινωνικού ελέγχου και, ειδικότερα, οι σχέσεις ποινικής πολιτικής (penal policy) και προνοιακής πολιτικής (welfare policy) επιδρούν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των εργασιακών προοπτικών των πρώην καταδίκων. Μπορούμε, συνεπώς, να θεωρήσουμε ότι η κατάσταση στην αγορά εργασίας δεν επηρεάζει μόνο την ένταση της ποινικής καταστολής –δηλ. τις διακυμάνσεις στον αριθμό των παραπεμπομένων στο ΣΑΠΔ και τη διάρκεια του χρόνου έκτισης της ποινής ή του μέτρου που τους επιβάλλεται–, αλλά και την ευχέρεια της επαγγελματικής τους αποκατάστασης μετά τη λήξη της ποινικής τους μεταχείρισης.

6. Πρβλ. τη θέση του L. Wacquant (2001, σ. 121 επ.) σχετικά με «την εφαρμογή μιας πολιτικής για την εγκληματοποίηση της εξαθλίωσης η οποία αποτελεί το απαραίτητο συμπλήρωμα για την επιβολή της προσωρινής και υπο-αμειβόμενης απασχόλησης ως υποχρέωσης του πολίτη».

Σ' αυτή την προοπτική, οι ίδιοι λόγοι που διέπουν την είσοδο και τον χρόνο παραμονής στο ΣΑΠΔ επηρεάζουν αντίστοιχα και την έξοδο απ' αυτό, καθώς και τη σταθερότητα της παραμονής τους στην κοινότητα, ρυθμίζοντας έτσι την επανατροφοδότηση του ΣΑΠΔ με τους πρώην «πελάτες» του. Πρόκειται για μια υπόθεση που υποστηρίζεται απ' τα πορίσματα της μικροκοινωνιολογικής ποινολογικής ανάλυσης (G. Chantraine, 2003), σύμφωνα με τα οποία οι σχέσεις των κρατουμένων με τους φορείς καταστολής, τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους, φαίνεται ότι εγγράφονται πάνω στο ίδιο «συνχές». Κατ' αυτόν τον τρόπο καθίστανται συγκρίσιμες τόσο η κοινωνική λογική που διέπει τη διαχείριση της φτώχειας όσο και η ποινική λογική που διέπει τον εγκλεισμό.

2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ: Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ («WHAT WORKS?»)

Οι δομικοί καταναγκασμοί που ασκούνται στο περιεχόμενο και τον τρόπο οργάνωσης των διαφόρων μεθόδων ποινικής μεταχείρισης έχουν οδηγήσει τις σχετικές έρευνες αξιολόγησης των προγραμμάτων επαγγελματικής επανένταξης των αποφυλακισμένων σε πολύ μετριοπαθείς –αν όχι και απαισιόδοξες– εκτιμήσεις σχετικά με την εμβέλεια και την αποτελεσματικότητά τους.⁷ Μάλιστα, οι σχετικές αξιολογήσεις συμπίπτουν ανεξάρτητα από το είδος των κριτηρίων που χρησιμοποιούν, δηλ. είτε πρόκειται για κριτήρια ποινικής φύσεως (όπως η υποτροπή), είτε για κριτήρια που αφορούν στην προσωπική «αποκατάσταση» («rehabilitation») των αποφυλακισμένων, όπως η «προσαρμογή» στην κοινότητα και η επαγγελματική επανένταξη. Οι εκτιμήσεις αυτές συνέβαλαν, όπως είναι γνωστό, στην ανάδειξη της «κρίσης» του λεγόμενου «θεραπευτικού μοντέλου» μεταχείρισης («medical model») και άνοιξαν ένα ευρύ πεδίο συζητήσεων γύρω από ζητήματα μακροκοινωνικής τάξεως (αναφορικά, κυρίως, με τη σημασία της ποινικής εξουσίας του κράτους, το ρόλο της φυλακής

7. Πρβλ. σχετικά τις επισημάνσεις της Ch. Lazerges (2000, σ. 93) στο Colloque που οργάνωσε το 1999, στο Παρίσι, το Centre de Recherches de Politique Criminelle με θέμα «*Η πρόκληση της επανένταξης*» («*Le défi de la réinsertion*): «*Επιβάλλεται μεγάλη προσοχή. Είναι βέβαιο ότι η επανένταξη, χωρίς να αποτελεί απλή ουτοπία, απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Εμφανίζεται μάλλον σαν τη γραμμή του ορίζοντα προς την οποία πρέπει να τείνουμε*».

και τις κοινωνικές συνέπειες του «αναμορφωτικού ιδεώδους»), όσο και γύρω από ζητήματα μικροκοινωνικής τάξεως (αναφορικά, κυρίως, με τον καταλυτικό ρόλο που ασκεί η φυλακή και η οργάνωση του χρόνου των κρατουμένων στη μετέπειτα πορεία τους στην κοινότητα).

Εντούτοις, η τροπή που ακολούθησαν οι εν λόγω συζητήσεις και οι επιπτώσεις που είχαν στον αναπροσανατολισμό της ποινικής πολιτικής κάθε κράτους συνδέθηκαν άμεσα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκάστοτε κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας και, ειδικότερα, με την επικρατούσα σε εθνικό επίπεδο οργάνωση του ΣΑΠΔ. Για παράδειγμα, η συζήτηση γύρω από την κρίση του «θεραπευτικού μοντέλου» είχε τελείως διαφορετική σημασία και συνέπειες στις ΗΠΑ των δεκαετιών 1960 και 1970 απ' ό,τι στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Εκεί, το καθεστώς των «χρονικά απροσδιόριστων ποινών» («indeterminate sentences») και η αποφασιστική εξουσία των «επιτροπών αναστολής εκτέλεσης της ποινής» («parole boards») στον καθορισμό του χρόνου αποφυλάκισης, συνέβαλαν στη δραματική διόγκωση του αριθμού των κρατουμένων, με αποτέλεσμα την εκδήλωση, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, μιας σειράς ιδιαίτερα αιματηρών εξεγέρσεων σε αμερικανικές φυλακές, όπως του Homelsburg στην Πενσυλβανία και της Attica στη Ν. Υόρκη. Αυτές οι εξελίξεις σηματοδότησαν διαφορετικά το αίτημα για μεταρρύθμιση του καθεστώτος ποινικής μεταχείρισης απ' ό,τι στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου το χρονικό πλαίσιο της έκτισης της ποινής καθοριζόταν, κατά κανόνα, από το νόμο και τη δικαστική απόφαση.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η παρακμή του προνοιακού προτύπου μεταχείρισης σήμανε την αποδόμηση των πρακτικών και των αντιλήψεων που συγκροτούσαν ολόκληρο το νεωτερικό πλαίσιο της σωφρονιστικής πολιτικής, της οποίας, άλλωστε, υπήρξε ο «*ακρογωνιαίος λίθος*» (D. Garland, 2001, σ. 8). Επιπλέον, η κρίση επεκτάθηκε σταδιακά σε όλα τα υποσυστήματα του ΣΑΠΔ, δημιουργώντας έτσι ευνοϊκές προϋποθέσεις για την κυριαρχία ενός ανταποδοτικού προτύπου δικαιοσύνης («*just desert*»), το οποίο, όμως, οδήγησε τους φορείς του σε κατάσταση «*επαγγελματικής ανομίας*»⁸ και σ' ένα «*διαχειριστικό κενό*», που αποθάρρυνε την ανάληψη οποιασδήποτε θετικής κοινωνικής δράσης απέναντι στην «*πελατεία*» τους (G. Houchon κ.ά., 1991, σ. 110-111).

8. Η έννοια της «*επαγγελματικής ανομίας*» («*professional anomie*») αναφέρεται από τον D. Garland (2001, σ. 4) προκειμένου να αποδώσει την κατάσταση κρίσης που βίωσαν αρκετοί πανεπιστημιακοί και φορείς του ΣΑΠΔ εξαιτίας των σημαντικών αλλαγών που συνέβησαν κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 στις αντιλήψεις και τις πρακτικές γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο και της επακόλουθης δυσπιστίας που περιέβαλε τις προηγούμενες θεωρητικές και επαγγελματικές κατευθύνσεις.

Πρόκειται για την κατάληξη μιας μακρόχρονης αμφισβήτησης σχετικά με τους σκοπούς και τη λειτουργία του ΣΑΠΔ, η οποία είχε ξεκινήσει στις ΗΠΑ λίγο πριν από την έναρξη της δεκαετίας του 1960, όταν ο Francis Allen (1959, σ. 226-232) εξέφρασε τους πρώτους δισταγμούς του για τον τρόπο προώθησης του «αναμορφωτικού ιδεώδους», ενώ, μερικά χρόνια αργότερα, το 1964, ο Roger Hood (1967), σε μια εισήγηση που παρουσίασε στη 2η Συνέλευση των Διευθυντών των Ινστιτούτων Εγκληματολογικών Ερευνών των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, γύρω από τα πορίσματα ενός συνόλου βρετανικών, κυρίως, ερευνών αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας των τεχνικών «μεταχείρισης», κατέληξε στην ιδέα της *εναλλαξιμότητας* (interchangeability) των διαφόρων μέτρων μεταχείρισης, συμπεραίνοντας ότι: «απ' όσο γνωρίζουμε, τίποτα δεν οδηγεί σε αξιοσημείωτα ή διαφοροποιημένα αποτελέσματα, έτσι ώστε όλα να συμβαίνουν σα να βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα μαύρο κουτί που η αδιαφάνειά του αποκρύπτει τις διαδικασίες που εξελίσσονται στο εσωτερικό του». Το 1971, στις ΗΠΑ και πάλι, η *American Friends Service Committee* εκδίδει ένα αποκαλυπτικό βιβλίο με τίτλο *Struggle for Justice*, όπου, στο όνομα των δικαιωμάτων των κρατουμένων, απευθύνει δριμύεια κριτική στην αυθαιρεσία και τις διακρίσεις της σωφρονιστικής διοίκησης κατά την εφαρμογή του «αναμορφωτικού μοντέλου». Το 1974, ο Robert Martinson δημοσιεύει το κλασικό πλέον άρθρο του με τίτλο «*What works? - questions and answers about prison reform*», όπου μετά από ανάλυση 231 προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης αποφυλακισμένων καταλήγει στα εξής συμπεράσματα: «Εκτός από λίγες και μεμονωμένες εξαιρέσεις, οι προσπάθειες αποκατάστασης («the rehabilitative efforts») που καταγράφονται εδώ και καιρό δεν εμφανίζουν αξιοσημείωτες επιπτώσεις στις τιμές υποτροπής... Αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλείονται περιπτώσεις επιτυχίας ή, έστω, μερικής επιτυχίας: σημαίνει απλώς ότι αυτές οι περιπτώσεις είναι μεμονωμένες και δεν παρουσιάζουν κάποιο ξεκάθαρο χαρακτηριστικό που να υποδηλώνει την αποτελεσματικότητα κάποιας ιδιαίτερης μεθόδου μεταχείρισης. Δεν πρέπει επίσης να αποκλείσουμε ότι παράγοντες που δεν σχετίζονται με το πεδίο της αποκατάστασης συμβάλλουν ενεργά στη μείωση της υποτροπής – όπως η τάση μείωσης των τιμών υποτροπής σε δράστες πάνω από 30 χρονών· πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι αυτού του είδους οι παράγοντες φαίνεται να έχουν πολύ λίγη σχέση με κάποια από τις μεθόδους μεταχείρισης που, προς το παρόν, διαθέτουμε» (R. Martinson, 1974, σ. 25, 49). Στην ηπειρωτική Ευρώπη, η ριζική αμφισβήτηση του θεσμού της φυλακής σηματοδεύτηκε από την έκδοση, το 1975, του εμβληματικού, πλέον, έργου του Michel Foucault *Surveiller et punir*, που παρέλυσε κάθε ιδέα ποινικής «μεταχείρισης».

Αυτές οι επικρίσεις δεν έμειναν χωρίς απάντηση από τους υποστηρικτές του «αναμορφωτικού ιδεώδους» (όπως οι R. Ross, E. Fabiano, P. Gendreau, F. Cullen, K. Gilbert και άλλοι), η οποία εκδηλώθηκε με την ανανέωση του ερευνητικού ενδιαφέροντος γύρω από την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων μεταχείρισης («*“what works?” research*») και την επανάκαμψη που γνώρισε κατά τη δεκαετία του 1990.⁹ Η σχετική επιχειρηματολογία επικεντρώθηκε, αφ' ενός, στην ελλιπή εφαρμογή των προγραμμάτων μεταχείρισης που μελετήθηκαν από τις έρευνες αξιολόγησης και, αφ' ετέρου, στην ανάδειξη άλλων προγραμμάτων μεταχείρισης μέσα στη φυλακή, με υψηλούς δείκτες επιτυχίας στην κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων και τη μακροχρόνια μείωση της υποτροπής. Τα προγράμματα αυτά, μάλιστα, φάνηκαν να διαφοροποιούνται με αξιόπιστο τρόπο από άλλα αντίστοιχα, ανάλογα με την ύπαρξη ή την απουσία συγκεκριμένων παραμέτρων. Κατά συνέπεια, θεωρήθηκε ότι η έρευνα έπρεπε πλέον να στραφεί στον εντοπισμό των κριτηρίων διαφοροποίησης ανάμεσα σε επιτυχή και απρόσφορα επανορθωτικά προγράμματα.¹⁰ Εντούτοις, παρόλο που τα προγράμματα μεταχείρισης δεν εξέλιπαν από τους σχεδιασμούς της σωφρονιστικής πολιτικής, σήμερα έχουν αναπροσανατολισθεί στη διαχείριση της επικινδυνότητας συγκεκριμένων κατηγοριών κρατουμένων (σεξουαλικοί και βίαιοι εγκληματίες, τοξικοεξαρτημένοι, κ.λπ.) και, σε κάθε περίπτωση, δεν ανάγονται σε κυρίαρχη αντίληψη του σωφρονιστικού συστήματος, ούτε αποτελούν τους πρωταρχικούς στόχους των μέτρων ποινικής πολιτικής (D. Garland, 2001, σ. 8).

Αυτές οι –σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένες– επικρίσεις εναντίον του «αναμορφωτικού προτύπου» οδήγησαν στην αποδυνάμωση του «προνοιακού βραχίονα» της αντεγκληματικής και της ποινικής πολιτικής προς όφελος των τιμωρητικών και εξουδετερωτικών (incapacitative) λειτουργιών της ποινής. Άλλωστε, οι εξελίξεις αυτές συμβάδιζαν με το χρόνο έναρξης (δηλ. περί τα μέσα της δεκαετίας του 1970) –και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού– των διαδικασιών απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και της σταδιακής υποχώρησης του «κράτους πρόνοιας», με συνέπεια την αυξανόμενη περιθωριοποίηση των πλέον ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν, βέβαια, οι πρώην κατάδικοι.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, παγιώθηκε, βαθμιαία, μια συγκυρία, όπου οι ποινικές πολιτικές εγκατέλειπαν –τόσο σε ρητορικό όσο και σε πρακτικό

9. Βλ. ενδεικτικά την αντιπαράθεση A. N. Doob και P. Gendreau (1989).

10. Για μια παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, βλ. ενδεικτικά: H.-J. Albrecht (2002, σ. 214-218), B. Hudson (1987, σ. 29-30).

επίπεδο— κάθε υποστηρικτικό στόχο για την «πελατεία» τους, επιβεβαιώνοντας, έτσι, την ευθέως ανάλογη σχέση ανάμεσα στην «εσκεμμένη ατροφία του κοινωνικού κράτους» και στην «υπερτροφία του ποινικού κράτους» (L. Wacquant, 2001, σ. 98 επ.): «όσο περισσότερο αποσύρεται το κράτος από τη διαχείριση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, προκειμένου να αφήσει ελεύθερο το παιχνίδι των νόμων της αγοράς, τόσο περισσότερο επεκτείνεται το πεδίο που καταλαμβάνει το ποινικό σύστημα στην ανάπτυξη του κοινωνικού ελέγχου, βρίσκοντας έτσι μια ευκαιρία επανανομοιοποίησης του κράτους» (G. Houchon, 1986, σ. 82). Στο καινούργιο ποινικό τοπίο που εμπεδώνεται πλέον στις δυτικές κοινωνίες δεσπόζει το αποκαλούμενο πρότυπο της «διαχειριστικής δικαιοσύνης» («actuarial justice»), το οποίο, χωρίς να αντιστοιχεί στην ανάπτυξη κάποιου καινούργιου επιστημολογικού παραδείγματος, υιοθετεί μια διαβαθμισμένη αντίδραση στο έγκλημα ανάλογα με το βαθμό επικινδυνότητας που αντιπροσωπεύει κάθε παραβάτης (M. Feeley, J. Simon, 1994· Ph. Mary, 2001).¹¹

Είναι προφανές ότι αυτές οι εξελίξεις αντιστρατεύονται κάθε προσπάθεια που καταβάλλεται στο πλαίσιο των προγραμμάτων μεταχείρισης των καταδίκων για την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Επιπλέον, η κυριαρχία του προτάγματος της ασφάλειας, τόσο στις γενικές κατευθύνσεις των πολιτικών κοινωνικού ελέγχου όσο και στο επίπεδο της λειτουργίας της φυλακής, επηρεάζει πλέον καταλυτικά την οργάνωση των ποινι-

11. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, σ' αυτό το πλαίσιο, η έννοια της επικινδυνότητας απομακρύνεται από τις παραδοσιακές ατομοκεντρικές και αιτιολογικές προσεγγίσεις (βιολογικής, ψυχολογικής και κοινωνικής τάξης) που χαρακτήριζαν το «θεραπευτικό» πρότυπο και συναρτάται περισσότερο με συλλογικές ιδιότητες («patterns») ομάδων πληθυσμού, οι οποίες θεωρείται ότι συνιστούν «διακινδύνευση» («risk») για την κοινωνική τάξη. Απ' αυτή την άποψη, η επικινδυνότητα παραπέμπει σε χαρακτηριστικά (φυλετικά, τρόπον ζωής, αξιακών προτύπων, κ.λπ.), που οδηγούν στην ταύτιση «αντικοινωνικής παραβατικότητας» και εγκληματικότητας, ενώ η πρόγνωση της δεν εντάσσεται σε μια γενικότερη προνοιακή στρατηγική για τη θεραπευτική αποκατάσταση του ατόμου αλλά αποβλέπει στην προληπτική διαχείριση των συλλογικών κινδύνων διατάραξης της κοινωνικής τάξης και την ελαχιστοποίηση των συνεπειών τους· βλ. σχετικά T. Pitch (1995, 20-27) για την έννοια της «κοινωνικής επικινδυνότητας». Αυτές οι εννοιολογικές μετατοπίσεις αναδεικνύουν την κυριαρχία της διαχειριστικής διάστασης της εγκληματολογίας, δηλ. την κατασκευή προτύπων κοινωνικού ελέγχου χωρίς επιστημολογική, θεωρητική και κοινωνική αξιολόγηση του παραγόμενου τύπου γνώσης· ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν: οι σύγχρονες εγκληματολογικές «θεωρίες» που νομιμοποιούν τις πρακτικές κοινωνικού αποκλεισμού («*exclusionist theories*»), η «νέα διαχειριστική εγκληματολογία» («*the new administrative criminology*»), η θεωρία του J. Q. Wilson για τη «μηδενική ανοχή» («*the zero-tolerance theory*»), η θεωρία του Ch. Murray για τη σύνδεση παραβατικότητας και μονογονεϊκών οικογενειών, κ.λπ.

κών πρακτικών, αποβλέποντας στην πολιτική διαχείριση των εγκληματοφοβικών αισθημάτων του κοινωνικού σώματος.¹² Σ' αυτή την προοπτική, για παράδειγμα, μπορούμε να επισημάνουμε τις διαφορετικές αξιολογήσεις που υφίσταται σήμερα η έννοια του ποινικού στίγματος (D. Garland, 2001, σ. 181): ενώ η εμπλοκή με το ποινικό σύστημα (και, πολύ περισσότερο, ο εγκλεισμός) εμποδίζει την εργασιακή αποκατάσταση των πρώην παραβατών,¹³ εντούτοις, στη σημερινή συγκυρία, η δημοσιοποίηση του στίγματος αξιολογείται θετικά, γιατί θεωρείται ότι παρέχει αυξημένη προστασία στο κοινό¹⁴ και παρατείνει τις επιπτώσεις της ποινής ακόμη και μετά την έκτισή της.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η απουσία εκείνων των μακροκοινωνικών και μικροκοινωνικών προϋποθέσεων που μπορούν να εγγυηθούν την επιτυχία κάθε κοινωνικής δράσης που αναπτύσσεται στο μεταίχμιο του κοινωνικού ελέγχου και της αγοράς εργασίας καταλήγει, συχνά, σε σύγκρουση της εσωτερικής λογικής και των προθέσεών της με τις αντιστάσεις του πεδίου της εφαρμογής της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αξιολόγηση της υλοποίησης ορισμένων δράσεων του διακρατικού προγράμματος «Leonardo» της ΕΕ, που απέβλεπε στην καταπολέμηση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας των «κοινωνικά μειονεκτούντων νέων» μέσω του σχεδιασμού αποτελεσματικών τρόπων παρέμβασης στο χώρο της εκπαίδευσής τους και της επαγγελματικής τους κατάρτισης (I. Τσίγκανου, 1998· J. Tsiganou et al., 1999): ενώ η βασική υπόθεση εργασίας του προγράμματος έδινε έμφαση στην ενίσχυση της επένδυσης στην εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά

12. Πρβλ. αντί άλλων πολλών τις ακόλουθες διαπιστώσεις της F. Digneffe (2000, σ. 892): «έχουμε την εντύπωση ότι οι πολυάριθμες παρεμβάσεις των δημόσιων πολιτικών που αποβλέπουν στον περιορισμό του αποκλεισμού και στην επανασύσταση των κοινωνικών δεσμών δεν απευθύνονται τόσο στους ενδιαφερόμενους πληθυσμούς αλλά σε ένα άλλο υποκείμενο: στην κοινή γνώμη, που η ανασφάλειά της προβάλλεται από τα ΜΜΕ και, κατά τις προεκλογικές περιόδους, καταντά πλέον έμμονη ιδέα για τους πολιτικούς». Για μια παγκόσμια επισκόπηση της σημερινής κατάστασης των καθεστώτων ποινικού εγκλεισμού, βλ. F. Dünkel, D. van Zyl Smit (2001)· ειδικά για την Ευρώπη, βλ. F. Dünkel, S. Snacken (2005).

13. Για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά τις έρευνες των R. D. Schwatz, J. H. Skolnick (1962), W. Buikhuisen, F. P. H. Dijksterhuis (1971), R. Boshier, D. Johnson (1974), J. Grogger (1995), B. Western, K. Beckett, D. Harding (1998), B. Western, K. Beckett (1999), D. Pager (2003).

14. Πρβλ. τις ρυθμίσεις που εισήχθησαν το 1996 στις ΗΠΑ με τους λεγόμενους «νόμους Megan» σχετικά με την αστυνομική υποχρέωση καταχώρισης και δημόσιας κοινοποίησης της παρουσίας πρώην σεξουαλικών παραβατών στην κοινότητα (J. Pratt, 2000· L. Wacquant, 2000).

η εν λόγω κατηγορία νέων τις ανταγωνιστικές προκλήσεις της σύγχρονης οικονομικής τάξης πραγμάτων και τους κινδύνους κοινωνικού αποκλεισμού που αυτή παράγει, εντούτοις, η εμπειρική διερεύνηση των δυνατοτήτων πρόσβασης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας σε προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης που να διευκολύνουν την ένταξή τους στην αγορά εργασίας απέδειξε ότι η πρόσβασή τους σε αυτά είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Φάνηκε, δηλαδή, αφ' ενός, ότι «τα προσφερόμενα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, σε μεγάλο βαθμό, αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τις ανταγωνιστικές πιέσεις της αγοράς εργασίας» και, αφ' ετέρου, ότι «η πενιχρή οικονομική ενίσχυση των ενδιαφερομένων χρηστών και των εμπλεκόμενων φορέων υλοποίησης των παραπάνω προγραμμάτων αδυνατεί να διαπεράσει τα φράγματα της κοινωνικής περιχαράκωσης και του επαγγελματικού προστατευτισμού των “ομάδων μονοπωλίων”, των ομάδων με “δύναμη” και “εξουσία” αποκλεισμού κοινωνικών μελών εκτός ομάδας από την πρόσβαση στα εκλαμβανόμενα ως κεκτημένα “προνόμιά” τους. Με αυτόν τον τρόπο, οι ήδη υφιστάμενες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και ανισότητες εμμένουν και διευρύνονται» (Ι. Τσίγκανου, 1998).

3. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Κάθε πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης δεν αποτελεί απλό σχεδιασμό «ασκήσεων επί χάρτου» αλλά μια χωροχρονικά προσδιορισμένη μορφή κοινωνικής δράσης, που αναπτύσσεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλοδράσεων και θεσμικών καταναγκασμών που επιβάλλει το ποινικό σύστημα. Απ' αυτή την άποψη, το ζητούμενο από την ανάπτυξη των εν λόγω προγραμμάτων είναι η αναζήτηση μιας πρόσφορης σύνδεσης ανάμεσα στο μικροκοινωνικό επίπεδο της εφαρμογής τους (φυλακή ή κοινότητα) και τις γενικές κοινωνικές συντεταγμένες, που καθορίζει η συγκυρία της εφαρμογής τους. Διαμορφώνονται, έτσι, οι συνθήκες για την οργάνωση και διεξαγωγή κάθε προγράμματος, που προδικάζουν και τις πιθανότητες επιτυχίας του. Πρόκειται, ουσιαστικά, για το ζήτημα του υπερπροσδιορισμού του ποινικού πεδίου και των πρακτικών που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτό από θεσμούς και κοινωνικές σχέσεις που, τυπικά, εμφανίζονται εξωτερικοί. Εντούτοις, σύμφωνα με τους D. Garland και P. Young (1983, σ. 21), οι «ποινικές πρακτικές» συγκροτούν «ένα ιδιαίτερο θεσμικό πεδίο (“institutional site”), που διασχίζεται από διαφορετικές κοινωνικές

σχέσεις. Οι πολιτικές, ιδεολογικές, οικονομικές, νομικές και άλλες κοινωνικές σχέσεις δεν ασκούν, απλώς, “επιρροή” ή “διαμόρφωση” ή “πίεση” πάνω στις ποινικές πρακτικές· λειτουργούν μέσα απ’ αυτές (“they operate through it”) και εγγράφονται υλικά μέσα σ’ αυτές. Κατά συνέπεια, οι ποινικές πρακτικές συνιστούν ένα υπερ-προσδιορισμένο πεδίο, που συμπυκνώνει και αναπαράγει –με τους δικούς του όρους– μια ολόκληρη σειρά κοινωνικών σχέσεων». Απ’ αυτή την άποψη, οι παράγοντες που επηρεάζουν την τελική διαμόρφωση ενός προγράμματος θα μπορούσαν, σχηματικά, να κατηγοριοποιηθούν, ανάλογα με την προέλευσή τους, σε εσωτερικούς και εξωτερικούς:

- α. Στους εσωτερικούς παράγοντες περιλαμβάνονται οι βασικές επιλογές για το σχεδιασμό και τη στόχευση κάθε προγράμματος, όπως π.χ. το περιβάλλον διεξαγωγής του (σε χώρους εγκλεισμού ή στην κοινότητα), ο πληθυσμός-στόχος (ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά),¹⁵ το αντικείμενο της κατάρτισης (σε σχέση, κυρίως, με την ανταπόκρισή του στις ανάγκες τόσο των χρηστών του προγράμματος όσο και της αγοράς εργασίας), η οργάνωση του προγράμματος (σχετικά, π.χ., με την πρόβλεψη για συνοδευτικές ενέργειες) και, κυρίως, η βασική του στόχευση, δηλ. αν προέχει ο προσωποκεντρικός ή ο εργασιοκεντρικός του χαρακτήρας ή αν επιχειρείται σύνθεση και των δύο. Η σημασία αυτής της τελευταίας επιλογής συνιστά ένα βασικό κριτήριο για την οργάνωση και αξιολόγηση των προγραμμάτων, κατά πόσον δηλ. προσανατολίζονται στη μονοδιάστατη αντίληψη ότι η εργασιακή δραστηριοποίηση των κρατουμένων και η μετέπειτα ανεύρεση μιας θέσης εργασίας αρκούν για την κοινωνική τους επανένταξη (εργασιοκεντρική κατεύθυνση) ή ενδιαφέρονται εξίσου για την προσωπική τους ανάπτυξη (προσωποκεντρική κατεύθυνση). Σ’ αυτή τη δεύτερη περίπτωση κάθε επιμέρους στάδιο της διαδικασίας επαγγελματικής κατάρτισης

15. Ειδικότερα, σε σχέση με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ομάδων-στόχων στις οποίες απευθύνονται τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, θεωρείται σημαντικός παράγοντας η διαφοροποίηση της σχέσης των μελών της ομάδας με την αγορά εργασίας κατά το χρόνο πριν από τη φυλάκισή τους· συγκεκριμένα, τα προβλήματα επαγγελματικής επανένταξης των πληθυσμών-στόχων ποικίλλουν ανάλογα με το αν υπάρχει «επαγγελματική ιστορία και επαφή με την αγορά εργασίας ήδη πριν τη φυλάκισή τους», ή αν δεν υπάρχει καμία τέτοια επαφή, οπότε «έχουμε διαδικασία επαγγελματικής ένταξης για πρώτη φορά μετά την αποφυλάκισή τους», βλ. Μ. Θανοπούλου, Ε. Φρονίμου, Β. Τσιλιμγκάκη (1997, σ. 26-27).

αποτιμάται επίσης και από την άποψη της ενίσχυσης της αυτοπεποίθησης και της θετικής εικόνας του εαυτού για κάθε αποδέκτη των υπηρεσιών του προγράμματος. Σημαντικό ζήτημα σ' αυτό το επίπεδο αποτελεί ο τρόπος διαχείρισης του ποινικού στίγματος των χρηστών του προγράμματος, εφόσον αυτό θα αποτελέσει «*νέο στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητάς*» τους μετά τη λήξη της ποινικής μεταχείρισης, με κίνδυνο να υπονομεύσει το στοίχημα της κοινωνικής τους ένταξης και να λειτουργήσει ως αφετηρία διαδικασιών υποτροπής (Μ. Θανοπούλου, 1998, σ. 21 επ.).

- β. Η ομάδα των «εξωτερικών» παραγόντων αφορά στους «αντικειμενικούς περιορισμούς» που προέρχονται από το περιβάλλον εκπόνησης και εφαρμογής ενός προγράμματος και επηρεάζουν την επίτευξη των στόχων του. Σ' αυτή την κατηγορία θα μπορούσαμε να περιλάβουμε παράγοντες όπως, π.χ., τη γενικότερη κοινωνικοπολιτική συγκυρία, τη ροή χρηματοδότησης του προγράμματος, την ύπαρξη συστήματος «θετικών διακρίσεων» για πρώην παραβάτες, την πρόβλεψη παροχής υποστηρικτικών υπηρεσιών κατά τη διαδικασία ένταξης των χρηστών στην αγορά εργασίας, κ.λπ.

Ωστόσο, αποφασιστική σημασία πρέπει να αποδοθεί και στο αρχικό στάδιο της κατασκευής των υποθέσεων εργασίας που διέπουν το σχεδιασμό και την υλοποίηση κάθε προγράμματος, έτσι ώστε η οργάνωση και η στόχευσή του να συντονίζονται με τη γνώση που προέρχεται από το πεδίο εφαρμογής του. Αυτό, βέβαια, είναι συχνά δύσκολο, ιδίως όταν πρόκειται για κατ' ανάθεση προγράμματα, εκεί δηλ. που το θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο του προγράμματος έχει προδιαγραφεί από τους ίδιους τους χρηματοδότες του, οι οποίοι αναζητούν, στη συνέχεια, φορείς υλοποίησης που να αποδέχονται τους όρους της προκήρυξης (Γ. Τσιάκαλος, 1998, σ. 43). Αντίστοιχα, οι φορείς υλοποίησης –ιδίως οι κοινωνικές οργανώσεις– αγωνίζονται συχνά, μέσα στα στενά προκαθορισμένα ιδεολογικά, χρονικά και οικονομικά πλαίσια ενός προγράμματος, να προωθήσουν, έστω και με πλάγιο τρόπο, τα μηνύματα και τους στόχους τους, έτσι ώστε να ανταποκριθούν καλύτερα στις ανάγκες του πληθυσμού-στόχου. Απ' αυτή την άποψη, αναδεικνύεται η σημασία που έχει για την αξιολόγηση των προγραμμάτων όχι μόνο ο βαθμός επίτευξης των διακηρυγμένων στόχων τους, αλλά και ο συνυπολογισμός ορισμένων «καλυμμένων» λειτουργιών τους, που σχετίζονται είτε με «*μεταθέσεις των σκοπών του προγράμματος*» είτε με ορισμένα «*παίγνια*» των φορέων υλοποίησης, κατά τρόπο που, ενώ εξωτερικά φαίνεται να εφαρμόζονται οι στόχοι του προγράμμα-

τος, ουσιαστικά εκτρέπονται προς άλλες κατευθύνσεις.¹⁶ Γενικά, για την αξιολόγηση ενός προγράμματος κοινωνικής δράσης απαιτείται η σφαιρική κατανόηση του τρόπου που εφαρμόζεται, λαμβάνοντας υπ' όψιν όλους τους συντελεστές της δυναμικής του: τόσο εκείνους που παρέχουν μια σχετική σταθερότητα στις ατομικές συμπεριφορές (όπως η δομή των καταστάσεων, οι υποχρεώσεις και οι κανόνες της δράσης των φορέων), όσο και εκείνους που αναφέρονται στη ρευστότητα και την πολυπλοκότητα των τρόπων προσαρμογής των φορέων στους δομικούς καταναγκασμούς του προγράμματος (A. Ogien, L. Quéte, 2005).

Εξάλλου, δευτερογενείς συνέπειες από την εφαρμογή προγραμμάτων αντεγκληματικής πολιτικής –που μαρτυρούν επίσης ένα σημαντικό βαθμό *απόκλισης* ανάμεσα στους διακηρυγμένους στόχους του ΣΑΠΔ¹⁷ και στα αποτελέσματα της λειτουργίας του– μπορούν να προκύψουν όχι μόνο στο επίπεδο της εφαρμοσιμότητας (effectivity) και της αποτελεσματικότητας (efficacy) των πρακτικών που ακολουθούν οι φορείς υλοποίησης των εν λόγω προγραμμάτων αλλά και στο επίπεδο της *ιδεολογίας*, σε σχέση δηλ. με την ικανότητά τους να παράγουν λόγους, κοινωνικές αναπαραστάσεις και συμβολισμούς, που λειτουργούν νομιμοποιητικά για την ποινική εξουσία και εμπεδώνουν την ιδεολογική συνοχή ενός κοι-

16. Πρόκειται για μια διαπίστωση που προέκυψε από τις έρευνες εφαρμογής των προγραμμάτων αντεγκληματικής πολιτικής, για τις οποίες βλ. διεξοδικά Ε. Λαμπροπούλου (1999, σ. 80 επ.), απ' όπου προέρχονται και οι αναφορές μας. Βλ. επίσης Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (1997, σ. 102-105), που αναφέρεται ειδικότερα στους σκοπούς της ποινής καθώς και F. Ost, M. van de Kerchove (1990, σ. 271-293), οι οποίοι προσπαθούν να ξεπεράσουν το δίπολο σχήμα «μηχανική εφαρμογή των κανόνων – περιθώρια ελευθερίας των φορέων του συστήματος» και προτείνουν μια «παιγνιώδη θεωρία του δικαίου» («*théorie ludique du droit*»), στο πλαίσιο της οποίας αναδεικνύονται οι εναλλακτικές λογικές που ακολουθούν οι φορείς του ΣΑΠΔ, καθώς εξισορροπούν ανάμεσα στη σύμβαση και το νεωτερισμό, την εξωτερική επιβολή του κανόνα και την εφαρμογή του μέσα στο περιβάλλον του φορέα, τις αναπαραστάσεις-νοηματοδοτήσεις των κανόνων από τους φορείς και τις ωφελμιστικές στρατηγικές μείωσης του κόστους από την υλοποίησή τους. Σ' αυτή την προοπτική, όπως παρατηρεί ο R. Castel (1990, σ. 299): «αν ο καταναγκασμός αποτελεί συστατικό στοιχείο του νόμου, η “επεξεργασία των περιστάσεων” είναι εξίσου ουσιαδής, εφόσον, όπως και στο παιχνίδι, ο κανόνας τηρείται με την κυριαρχία πάνω στις συγκυρίες και το τυχαίο».

17. Γενικά, οι στόχοι του ΣΑΠΔ αποτυπώνονται –άμεσα ή έμμεσα– σε διάφορες κατηγορίες λόγων που εκφέρονται είτε «*γύρω απ' αυτό*» (δηλ. σε *εξωουστημικούς λόγους*, όπως, π.χ., ο πολιτικός και ο επιστημονικός λόγος) είτε «*μέσα απ' αυτό*» (δηλ. σε *ενδοουστημικούς λόγους*, όπως, π.χ., οι αποφάνσεις των φορέων του στο πλαίσιο των δικαιοδοτικών ή/και των διοικητικών τους αρμοδιοτήτων: δικαστικές αποφάσεις, εισαγγελικές εγκυκλίαι, κ.λπ.).

νωνικού σχηματισμού.¹⁸ Εντούτοις, αυτή η παράμετρος απουσιάζει συχνά από τις έρευνες αξιολόγησης των εν λόγω προγραμμάτων, οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως στα ζητήματα της ένταξης στην αγορά εργασίας και της υποτροπής.

α. Σχετικά με το κριτήριο της επανένταξης στην αγορά εργασίας: Οφείλουμε να εξειδικεύουμε τις σημασίες που αποδίδουμε στο γενικό όρο «επανένταξη στην αγορά εργασίας», λαμβάνοντας υπ' όψιν την εξαιρετική ποικιλία και «ευελιξία» των εργασιακών καθεστώτων στα οποία μπορεί να υπαχθεί κανείς σήμερα: μαθητευόμενος, συμβασιούχος, μερικά ή ολικά απασχολούμενος, επιδοτούμενος, ασφαλισμένος κ.λπ. Η σημασία που έχει ο ακριβής προσδιορισμός του εργασιακού καθεστώτος των «αποφοίτων» ενός προγράμματος, συνίσταται στο ότι, κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να εκτιμηθεί ο βαθμός κοινωνικής ένταξης που τους παρέχει κάθε θέση και, κατ' επέκταση, ο μεγαλύτερος ή μικρότερος κίνδυνος εμπλοκής τους σε διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού, με πιθανή κατάληξη την επιστροφή τους στο πεδίο της ποινικής καταστολής. Άλλωστε, ο νέος τρόπος οργάνωσης των ποινικών κυρώσεων αποβλέπει, κυρίως, στο διαρκή έλεγχο ενός συνεχούς αυξανόμενου πληθυσμού, που συγκροτείται κατ' εξοχήν από αλλοδαπούς και νέους σε παρατεταμένη κατάσταση αναμονής μεταξύ της –συχνά πρόωρης– εξόδου τους από την εκπαιδευτική διαδικασία και της ένταξής τους στην αγορά εργασίας (T. Godefroy, 1996)· καθώς διέρχονται από διαδοχικά στάδια κοινωνικής περιθωριοποίησης, η μόνη εναλλακτική προοπτική που διανοίγεται είναι να ενταχθούν στην αγορά των ανασφαλών επαγγελμάτων και απασχολήσεων και να απορροφηθούν ευκολότερα από μορφές απασχόλησης που βρίσκονται στο χώρο της παραοικονομίας (M. Θανοπούλου, 1998, σ. 19). Αυτή η κατάσταση καθιστά τους εν λόγω πληθυσμούς ιδιαίτερα ευάλωτους στις διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου και, απ' αυτή την άποψη, το ΣΑΠΔ αναδεικνύεται ως τελικός επιδιαιτητής ενός ολόκληρου πλέγματος προνοιακών και εκπαιδευτικών μηχανισμών, με την φυλακή να αποτυπώνει όλο το φάσμα των κοινωνικών ανι-

18. Για παράδειγμα, σχετικά με την ποινική αντιμετώπιση του φαινομένου της μετανάστευσης, πρβλ. τις παρατηρήσεις του K. Günther (2003, σ. 31): «Το ποινικό δίκαιο δε συνιστά βέβαια αποτελεσματικό μέσο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων κοινωνικής ενσωμάτωσης που επιφέρουν τα παραπάνω μεταναστευτικά κύματα, είναι όμως πρόσφορο μέσο για μια πολιτική συμβολισμών, η οποία χρησιμοποιεί την «εγκληματικότητα των αλλοδαπών» προκειμένου να προχωρήσει σε αποτελεσματικές προεγκλογικά επιτάσεις του ποινικού και του αστυνομικού δικαίου και κατά συνέπεια σε μαζικούς περιορισμούς της ελευθερίας».

σοτήτων και των εμπειριών αποκλεισμού που βιώνει η «πελατεία» της τόσο έξω όσο και μέσα σ' αυτή. Απ' αυτή την άποψη, το κριτήριο επιτυχίας των προγραμμάτων εργασιακής επανένταξης των πρώην παραβατών δεν πρέπει να αφορά μόνο στην ικανότητά τους να εντάσσουν αλλά και να συγκρατούν σταθερά τους χρήστες τους στη νόμιμη αγορά εργασίας, λειτουργώντας ανασχετικά στην ποινική τους ανακύκλωση.¹⁹

β. Σχετικά με το κριτήριο της υποτροπής: Το ζήτημα της υποτροπής αντιμετωπίζεται, γενικά, στην εγκληματολογική θεωρία μέσα από δύο διακριτές προσεγγίσεις, οι οποίες, παρόλο που ακολουθούν διαφορετικούς τρόπους μέτρησης του φαινομένου –και γι' αυτό καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα– λειτουργούν, εν τέλει, συμπληρωματικά:²⁰

- την *κλασική προσέγγιση*, όπου ως υποτροπή θεωρούνται μόνο εκείνες οι περιπτώσεις επαναπροσαγωγής πρώην παραβατών στο ΣΑΠΔ, όταν η εκ νέου καταδίκη τους συνεπάγεται εγκλεισμό («*επιστροφή στη φυλακή*»);
- τη *σφαιρική προσέγγιση*, όπου θεωρούνται υποτροπή όλες γενικά οι περιπτώσεις επαναπροσαγωγής πρώην παραβατών στο ΣΑΠΔ, ανεξάρτητα εάν η εκ νέου καταδίκη τους συνεπάγεται τον εγκλεισμό τους ή όχι («*επιστροφή στο ΣΑΠΔ*»).

Σ' αυτή την προοπτική, η αντιμετώπιση των περιπτώσεων υποτροπής από τα διάφορα ποινικά συστήματα –είτε ως πιθανότητα «*επιστροφής στη φυλακή*», είτε ως επιβολή μέτρων που δεν συνεπάγονται εγκλεισμό– συνίσταται, ουσιαστικά, στην επιλογή ανάμεσα σε μέτρα κοινωνικής ή ποινικής πολιτικής. Πρόκειται, εν τέλει, για το ζήτημα της προτεραιότητας που κατέχει η τακτική του εγκλεισμού/αποκλεισμού (ή, αντίστροφα: της ένταξης) στην οργάνωση των πολιτικών άσκησης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου.

Προεκτείνοντας τις προηγούμενες σημασιολογήσεις της υποτροπής στο πεδίο των διαδικασιών αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, μπορούμε «να υποκαταστήσουμε την παραδοσιακή έκφραση “τιμές υποτροπής” με την έκφραση “τιμές επιστροφής στο ποινικό σύστημα”» (P. Landreville, 1982): πράγματι, αν αναλογιστούμε ότι οι πληθυσμοί που είναι ευάλωτοι στην αγορά εργασίας είναι εξίσου και απέναντι στο ποινικό σύστημα, τότε καθίσταται προφανής ο συσχετισμός ανάμεσα στις τιμές

19. Συναφές είναι και το θέμα της πολιτικής που ακολουθεί κάθε κράτος σχετικά με τις πληροφορίες που καταχωρούνται στο *ποινικό μητρώο*, εφόσον, κατ' αυτόν τον τρόπο, επηρεάζονται οι προσπάθειες εργασιακής ένταξης που καταβάλλουν οι αποφυλακισμένοι.

20. Στο σημείο αυτό ακολουθούμε την ανάλυση του Ph. Combessie (2001, σ. 93 επ.).

υποτροπής ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων –ή, καλύτερα, ανάμεσα στη συχνότητα εμπλοκής αυτών των ομάδων στις ποινικές διαδικασίες– και τη θέση που κατέχουν στην αγορά εργασίας.

Άλλωστε, σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών σχετικά με την αρνητική επίδραση που μπορεί να έχει στην εκδήλωση υποτροπής η συμμετοχή κρατουμένων σε εκπαιδευτικά προγράμματα, δεν οδηγούν σε αδιαμφισβήτητα συμπεράσματα ή σε αξιόπιστες προγνώσεις (D. Downes, 1998, σ. 8), ούτε ως προς τους παράγοντες που επηρεάζουν την υπότροπη παραβατική συμπεριφορά (αν και η αύξηση της ηλικίας θεωρείται ως σημαντικότερος παράγοντας), ούτε ως προς το προσφορότερο πλαίσιο διεξαγωγής των προγραμμάτων (σε καθεστώς εγκλεισμού, στην κοινότητα ή σε ημιελεύθερη διαβίωση), ούτε ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των περισσότερων εντάξιμων ομάδων (παρόλο που ως ευνοϊκοί παράγοντες θεωρούνται κυρίως η σταθερότητα των οικογενειακών δεσμών και της κατοικίας καθώς και η ουσιαστική προοπτική για επαγγελματική αποκατάσταση).²¹

Σήμερα, ωστόσο, η σημασιολόγηση της έννοιας της υποτροπής υφίσταται τις επιπτώσεις της μετάβασης σε πρότυπα ποινικής «μεταχείρισης» που επικεντρώνονται κυρίως στην εξασφάλιση από τους «κινδύνους» της παραβατικότητας παρά στην προνοιακή αντιμετώπιση των δραστών και την εξάλειψη των κοινωνικών αιτίων που την προκαλούν: σ' αυτή την προοπτική, η υποτροπή δεν συνιστά, κατά κύριο λόγο, αρνητική αποτίμηση των σχετικών προγραμμάτων αλλά απόδειξη της αποτελεσματικότητας των ελέγχων που ασκούνται σχετικά με την αποκάλυψη καινούργιων παραβάσεων ή προσβολών των όρων απόλυσης των κρατουμένων. Για παράδειγμα, οι θετικοί έλεγχοι των όρων εκείνων που παρακολουθούν προγράμματα απεξάρτησης ερμηνεύονται περισσότερο ως ένδειξη της αυξημένης ικανότητας του συστήματος να εντοπίζει παρεκκλίσεις παρά ως αποτυχία επανένταξης του υπότροπου ή/και του προγράμματος που παρακολουθεί (Ph. Magy, 2003, σ. 33).

4. ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ: «SOMETHING FROM NOTHING»

Η συζήτηση στην εγκληματολογία γύρω από την αξιολόγηση των προγραμμάτων εργασιακής επανένταξης των πρώην «πελατών» του ΣΑΠΔ εξακολουθεί να διεξάγεται σε πολύ συγκρατημένους τόνους, με τις απα-

21. Βλ. ενδεικτικά Α. Πιτσέλα (1999, σ. 664 επ.) με την επιφύλαξη των αναφορών της στον προϋχούσαντα ελληνικό Σωφρονιστικό Κώδικα.

ντήσεις να κυμαίνονται ανάμεσα στο «τίποτα δεν γίνεται» («*nothing works*») και στο «κάτι γίνεται» («*something works*»). Συνοψίζοντας τα σχετικά ερευνητικά πορίσματα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι «κάτι φαίνεται να δουλεύει αλλά χρειάζεται προσεκτική αξιολόγηση με καλά καθορισμένα κριτήρια αποτελεσματικότητας, ώστε να αποδειχθεί το είδος των προγραμμάτων που πρέπει να εφαρμόζουμε, σε ποιο βαθμό, με ποιες κατηγορίες παραβατών και μέσα σε τι είδους καθεστώς ποινικής μεταχείρισης» (M. Israel, J. Dawes, 2002, σ. 8). Εντούτοις, ανάμεσα στα στοιχεία ενός προγράμματος που εγγυώνται συνήθως την επιτυχία του θα μπορούσαμε να περιλάβουμε:

α. Την κάλυψη όσο το δυνατόν περισσότερων αναγκών των χρηστών, με ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνες που η μη ικανοποίησή τους συμβάλλει άμεσοτερα στην εκδήλωση μιας εγκληματογενετικής διαδικασίας. Στην αντίθετη περίπτωση, κοινωνικές καταστάσεις που δεν μπορούν να υποβληθούν στα πρότυπα μεταχείρισης και στους επιχειρησιακούς κανόνες λειτουργίας που ακολουθούν οι υφιστάμενες δομές (δηλ. στις ταξινομητικές τους κατηγορίες, στη μεθοδολογία της παρέμβασής τους κ.λπ.), μπορούν να καταλήξουν στη δημιουργία μιας «υπολειμματικής κατηγορίας» («*residual category*»), που θα φέρει το στίγμα της «κοινωνικής επικινδυνότητας» («*social dangerousness*»): «όποιος δεν μπορεί να υποβληθεί σε μεταχείριση ή επανόρθωση είναι, κατά συνέπεια, επικίνδυνος» (T. Pitch, 1995, σ. 20-27). Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα προβλήματα των προγραμμάτων κοινωνικής ένταξης φαίνεται να συναρτώνται άμεσα με τα χαρακτηριστικά και τη μεθοδολογία των φορέων υλοποίησής τους (M. Θανοπούλου, κ.ά., 1997, σ. 213), οι οποίοι καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στη ριζική τους μεταρρύθμιση ή στην υπεράσπιση και νομιμοποίηση των ορίων τους, απομειώνοντας έτσι τις αποτυχίες τους (T. Pitch, 1995, σ. 20-27). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια γενικότερη διαδικασία κοινωνικού ελέγχου, η οποία, ενώ εμφανίζεται κατ' αρχήν ως μηχανισμός ένταξης, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως μηχανισμός αποκλεισμού για όσα τμήματα πληθυσμού δεν κατορθώνουν να υπαχθούν στις προϋποθέσεις της, όπως, π.χ., στις περιπτώσεις υλοποίησης προγραμμάτων νομιμοποίησης αλλοδαπών, τα οποία παράγουν, επίσης, ένα σημαντικό αριθμό παρανόμων, μέσω των διαρροών από τη μια φάση στην άλλη.²²

β. Την κατάλληλη αντιστοίχιση ανάμεσα σε προτεινόμενα προγράμματα, φορείς υλοποίησης και χρήστες. Το στοιχείο αυτό αποτελεί προϋπόθε-

22. Βλ. σχετικά T. Καβουνίδα (1998).

ση για την αποφυγή ή τη μείωση του παραπάνω μειονεκτήματος της «κοινωνικής επικινδυνότητας» και εκφράζει, ουσιαστικά, την ανάγκη για την κατά το δυνατόν πρόβλεψη ειδίκευσης κατά το σχεδιασμό των προγραμμάτων, έτσι ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι γνώσεις και τα ενδιαφέροντα των ομάδων-στόχων (Μ. Θανοπούλου, 1998, σ. 165β).

γ. Την εγγύτητα του τόπου υλοποίησης των προγραμμάτων και του περιβάλλοντος της τωρινής ή μελλοντικής διαβίωσης των χρηστών.

δ. Την οργάνωση του προγράμματος κατά τρόπο που να εξασφαλίζεται η συνέχειά του, με την επαρκή του χρηματοδότηση, την κατάλληλη και συνεχή εκπαίδευση του προσωπικού, το συντονισμό και την αξιολόγησή του.

ε. Την παρακολούθηση του ρυθμού απορρόφησης των καταρτιζομένων σε θέσεις εργασίας (follow-up studies).

στ. Τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα στους διαμορφωτές πολιτικής (policy makers) και τους φορείς υλοποίησης προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης: στο βαθμό που η απήχηση από την εφαρμογή των τελευταίων συναντά την υποστήριξη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, μπορεί να ασκηθεί πολιτική πίεση για την επέκταση της εφαρμογής τους (Α. Majchrzak, 1984, σ. 91 επ.). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διεξαγωγή ενός προγράμματος κοινωνικής ένταξης πρώην παραβατών μπορεί να παύσει να αποτελεί απλώς μια υπόθεση διαχείρισης των «κινδύνων» της «πελατείας» του ΣΑΠΔ και να αναδειχθεί σε πραγματικό κοινωνικό διακύβευμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Albrecht H.-J., 2002, «Εξελίξεις στο σύγχρονο σωφρονισμό: φυλακή και εγκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες», μετ. Τ. Σεράσης, επίμετρο στο Χαΐδου Α., *Το σωφρονιστικό σύστημα. Ζητήματα θεωρίας και πρακτικής*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, σ. 191-232.
- Αλεξιάδη Σ., 1995, *Σωφρονιστική*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Αλεξίου Θ., 1998, *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση. Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Αρχιμανδρίτου Μ., 2000, *Η ανοικτή έκτιση της ποινής. Μορφές ελαστικότητας στην ιδρυματική διαβίωση των κρατουμένων*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., 1997, «Στερητική της ελευθερίας ποινή και ανθρώπινα δικαιώματα», στο Α. Τσήτσουρα (εκδ.), *Αντεγκληματική πολιτική και δικαιώματα του ανθρώπου*, Αθήνα – Κομοτηνή, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου – Α. Ν. Σάκκουλας, σ. 87-109.
- Δασκαλάκης Ηλ., 1981, *Η μεταχείριση του εγκληματία*, τ. Α', παραδόσεις, Αθήνα – Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας.

- Delmas-Marty M., *γ.χ.*, *Πρότυπα και τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής*, μετ. Χ. Ζαχαρονίου, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη.
- Διεθνής Εταιρεία Εγκληματολογίας – Ελληνική Εταιρεία Εγκληματολογίας – Ίδρυμα Μαργαροπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (εκδ.), 1991, *Η στέρωση της ελευθερίας στο ποινικό σύστημα και τα δικαιώματα του ανθρώπου*, 42ο Διεθνές Σεμινάριο της Διεθνούς Εταιρείας Εγκληματολογίας, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη.
- Digneffe F., 2000, «Αίσθημα ανασφάλειας, παραβατικότητα και κοινωνικός αποκλεισμός», μετ. Γ. Π. Νικολόπουλος, *Ποινική Δικαιοσύνη*, 8-9, σ. 890-892.
- Günther K., 2003, «Διεθνής αντεγκληματική πολιτική: Η πορεία προς ένα παγκόσμιο δίκαιο ασφάλειας», στο Ι. Μανωλεδάκη, C. Prittwitz (εκδ.), *Διεθνοποίηση του ποινικού δικαίου*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Θανοπούλου Μ. (σε συνεργασία με την Β. Μοσχόβου), 1998, *Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία αποφυλακισμένων και ανηλίκων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Θανοπούλου Μ., Φρονίμου Ε., Τσιλιμγκάκη Β., 1997, *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη*, Αθήνα - Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας.
- Καβουνίδη Τ., 2001, *Χαρακτηριστικά των μεταναστών. Το ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λαμπροπούλου Ε., 1999, *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Melossi D., 2000, «Η κοινωνική θεωρία και οι μεταβαλλόμενες αναπαραστάσεις του εγκληματία», (μετ.) στο Α. Κουκουτσάκη (επιμ.), *Εικόνες εγκλήματος*, Αθήνα, Πλέθρον, σ. 21-59.
- Πιτσελά Α., 1999, «Η εκπαίδευση των κρατούμενων ως παράγοντας κοινωνικής τους επανένταξης», στο G. Bemann, Δ. Σπινέλλη (επιμ.), *Ποινικό δίκαιο – Ελευθερία – Κράτος δικαίου. Τιμητικός τόμος για τον Γ. Α. Μαγκάκη*, Αθήνα – Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας, σ. 647-671.
- Τσιάκαλος Γ., 1998, «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο Κ. Κασμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 39-65.
- Τσίγκανου Ι., 1998, «Εκπαίδευση και απασχόληση “κοινωνικά μειονεκτούντων” ατόμων: φράγματα και αποκλεισμοί», στο Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Ανεργία, εργασία, εκπαίδευση – κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 249-259.
- Χάιδου Α., 2002, *Το σωφρονιστικό σύστημα. Ζητήματα θεωρίας και πρακτικής*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη.
- Wacquant L., 2000, «Η καταδίωξη των πρώην σεξουαλικών παραβατών», *Le Monde Diplomatique/Κυριακάτιχη Ελευθεροτυπία*, αρ. 101 (9-1-2000), σ. 29-32.
- Wacquant L., 2001, *Οι φυλακές της μιζέριας*, μετ. Κ. Διαμαντάκου, Αθήνα, Πατάκης.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Allen F., 1959, «Criminal justice, legal values and the rehabilitative ideal», *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 50, 3, σ. 226-232.

- Boshier R., Johnson D., 1974, «Does conviction affect employment opportunities?», *The British Journal of Criminology*, 14, 3, σ. 264-268.
- Buikhuisen W., Dijksterhuis F. P. H., 1971, «Delinquency and stigmatization», *The British Journal of Criminology*, 11, 2, σ. 185-187.
- Castel R., 1990, «Bilan: L'application de la loi: l'ordre des interactions et l'ordre des déterminations», στο συλλογικό τόμο *Acteur social et délinquance. Une grille de lecture du système de justice pénale. En hommage au Professeur Christian Debuyst*, Editions Pierre Mardaga, Liège – Bruxelles, σ. 295-303.
- Chantraine G., 2003, «Prison, désaffiliation, stigmates. L'engrenage carcéral de l' "inutile au monde" contemporain», *Déviance et Société*, 27, 4, σ. 363-387.
- Chiricos Th., Delone M., 1992, «Labor surplus and punishment: a review and assessment of theory and evidence», *Social problems*, 39, 4, σ. 421-446.
- Combessie Ph., 2001, *Sociologie de la prison*, Paris, La Découverte.
- Doob A. N., 1989, «Rehabilitating the debate on rehabilitation», *Canadian Journal of Criminology*, 31, 1, σ. 179-192, με σχόλιο P. Gendreau, «A brief comment», στο ίδιο, σ. 193-195.
- Downes D., 1998, «The role of employment in reducing recidivism», *European Offender Employment Forum Bulletin*, 6, σ. 6-8.
- Dünkel F., van Zyl Smit D. (ed.), 2001, *Imprisonment today and tomorrow: International perspectives on prisoner's right and prison conditions*, The Hague, Kluwer Law International.
- Dünkel F., Snacken S., 2005, *Les prisons en Europe*, Paris, L' Harmattan.
- Feeley M., Simon J., 1994, «Actuarial Justice: the emerging new criminal law», στο D. Nelken (ed.), *The futures of Criminology*, London, Sage, σ. 173-201.
- Foucault M., 1975, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, και μετ. Κ. Χατζηδμήμου, Ι. Ράλλη, 1989, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, Ράππας.
- Garland D., 1985, *Punishment and welfare: A history of penal strategies*, London, Gower.
- Garland D., 1996, «The limits of the sovereign state. Strategies of crime control in contemporary society», *The British Journal of Criminology*, 36, 4, σ. 445 - 471.
- Garland D., 2001, *The culture of control. Crime and social order in contemporary society*, Oxford, Oxford University Press.
- Garland D., Young P., 1983, «Towards a social analysis of penalty», στο D. Garland, P. Young (ed.), *The power to punish. Contemporary penalty and social analysis*, Heinemann Educational Books/London-Humanities Press/New Jersey, σ. 1-36.
- Godefroy T., 1996, «Nouvelle donne sur le marché du travail, nouvelle économie répressive?», στο S. Paugam (dir.), *L'exclusion; L'état des savoirs*, Paris, La Decouverte, σ. 449-459.
- Grogger J., 1995, «The effect of arrests on the employment and earnings of young men», *The Quarterly Journal of Economics*, 110, 1, σ. 51-71.
- Hood R., 1967, *Research on the effectiveness of punishments and treatments*, Strasbourg, Council of Europe - European Committee on Crime Problems, Collected Studies in Criminological Research.

- Houchon G., 1990, *Quéstions de méthodologie criminologique*, Document de travail no 28, Université Catholique de Louvain, Département de Criminologie et de Droit Pénal, École de criminologie, Louvain-la-Neuve.
- Houchon G., 1996, «Propos optimistes d' un abolitionniste morose», στο F. Tulkens, H.-D. Bosly (dir.), *La justice pénale et l' Europe*, Travaux des XVe journées d'études juridiques Jean Dabin organisées par le Département de criminologie et de droit pénal de la Faculté de droit de l' Université Catholique de Louvain, Bruxelles, Bruylant, σ. 75-101.
- Houchon G. et al., 1991, «L' aide sociale aux détenus. Cette aide vaut-elle la peine?», στο Ph. Mary (dir.), *L' aide sociale aux justiciables. Aspects criminologiques, sociaux et juridiques*, Bruxelles, Ecole des sciences criminologiques Léon Cornil, Faculté de droit de l' Université Libre de Bruxelles, Bruylant, σ. 103-128.
- Israel M., Dawes J., 2002, «“Something from nothing”: Shifting credibility in community correctional programmes in Australia», *Criminal Justice*, 2, 1, σ. 5-25.
- Landreville P., 1982, «La récidive dans l' évaluation des mesures pénales», *Déviante et Société*, 6, 4, σ. 375-388.
- Lazerges Ch., 2000, «Le défi de la réinsertion», *Archives de Politique Criminelle*, 22, σ. 93-234.
- Majchrzak A., 1984, *Methods for policy research*, Applied Social Research Methods Series, vol. 3, California, Sage.
- Martinson R., 1974, «What works? - Questions and answers about prison reform», *The Public Interest*, 35, σ. 22-54.
- Mary Ph., 2001, «La pénalisation du social comme hypothèse de travail», στο Ph. Mary, Th. Papatheodorou (dir.), *Délinquance et insécurité en Europe*, Bruxelles, Bruylant.
- Mary Ph., 2003, *Insécurité et pénalisation du social*, Bruxelles, Labor.
- Melossi D., 1985, «Punishment and social action: Changing vocabularies of punitive motive within a political business cycle», *Current Perspectives in Social Theory*, 6, σ. 169-197.
- Melossi D., 1989, «An introduction: Fifty years later. “Punishment and social structure” in comparative analysis», *Contemporary Crises*, 13, 4, σ. 311.
- Melossi D., Pavarini M., 1977, *The prison and the factory*, London Macmillan.
- Ogien A., Quéré L., 2005, *Le vocabulaire de la sociologie de l' action*, Paris, Ellipses.
- Ost F., van de Kerchove M., 1990, «Les rôles du judiciaire et le jeu du droit», στο συλλογικό τόμο *Acteur social et délinquance. Une grille de lecture du système de justice pénale. En hommage au Professeur Christian Debuyt*, Liège – Bruxelles, Editions Pierre Mardaga, σ. 271-293.
- Pager D., 2003, «The mark of a criminal record», *American Journal of Sociology*, 108, 5, σ. 937-975.
- Panoussis Y. et al., 1984, *Aspects juridiques du travail obligatoire dans les prisons helléniques. Une première approche interdisciplinaire*, Athènes-Komotini, Ant. N. Sakkoulas.
- Pitch T., 1995, *Limited responsibilities. Social movements and criminal justice*, μετ. J. Lea, London-N.York, Routledge.
- Pratt J., 2000, «Sex crimes and the new punitiveness», *Behavioral science and the law*, 18, σ. 135-151.
- Rothman D., 1971, *The discovery of the asylum. Social order and disorder in the new republic*, Boston – Toronto, Little, Brown & Co.

- Rusche G., Kirchheimer O., 1939/2003, *Punishment and social structure*, (πρόλογος: D. Melossi), Columbia University Press, New York, Morningside Heights/Transaction Press, New Brunswick.
- Schwartz R. D., Skolnick J. H., 1962, «Two studies in legal stigma», *Social Problems*, 10, σ. 133-142.
- Tsiganou J. et al., 1999, *Young people at social «disadvantage». Research report and findings. The greek case*, Working paper no 7, Athens, National Centre for Social Research - Institute of Political Sociology.
- Vanneste Ch., 2001, *Les chiffres des prisons. Des logiques socio-économique à leur traduction pénale*, Paris, L' Harmattan.
- Wacquant L., 2004, *Punir les pauvres. Le nouveau gouvernement de l' insécurité sociale*, Marseille, Agone.
- Western B., Beckett K., 1999, «How unregulated is the US labor market? The penal system as a labor market institution», *American Journal of Sociology*, 104, 4, σ. 1030-1060.
- Western B., Beckett K., Harding D., 1998, «Système pénal et marché du travail aux Etats-Unis», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 124, σ. 27- 35.